

Tiszaeszlár (biografikus) emlékezete

Absztrakt

Írásom azoknak a szerzőknek a hozzájárulását kívánja szisztematikusan áttekinteni, akik szereplői voltak a tiszzaeszlári ügynek, s évtizedekkel később vetették papírra emlékeiket 1882-83-ról (Eötvös Károly, Bary József, Scharf Móric, Szabolcsi Miksa stb.). Fogalmazhatnék úgy is: akiknek saját életükből volt mire visszaemlékezni. Érdemes elemezni, vajon tudjuk-e, hogy mikor készültek ezek a szövegek, valóban autentikusak-e a fennmaradt írások, milyen szerepkörökben pozicionálták a szerzők saját magukat a hajdani eseményekben, s nem utolsósorban azt is, miként reflektáltak egymásra. Ugyanakkor a kitekintésben csak érinteni szándékozom azt a folyamatot, ahogyan beépültek ezeknek a szereplőknek/szerzőknek az emlékei az utókor kollektív emlékezetébe.

Szerző

Kövér György a hajdúböszörményi Bocskai István Gimnáziumban érettségizett. Debrecenben, a Kossuth Lajos Tudományegyetem bölcsészkarán 1973-ban szerzett történelem-orsz. szakos tanári diplomát. Ezt követően a Közgazdaságtudományi Egyetem tudományos munkatársa, majd tanára volt (1974-1998). 1993 és 2012 között az ELTE Történet-szociológiai Tanszékének, 1998 óta az ELTE BTK Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszékének docense, majd professzora. 2001 óta a Társadalom- és gazdaságtörténet doktori program vezetője. Gazdaságtörténeti könyveivel szerzett tudományos hírnevet, a szélesebb olvasóközönség körében azonban a Losonczy Géza életéről és munkásságáról szóló kötetével vált ismertté. A monográfia komoly tudományos hiányokat is pótol, hiszen 1956 forradalmi eseményeinek egyik leglényegesebb szereplőjéről alig állt rendelkezésre szakirodalom. Munkássága az utóbbi években egyre inkább a társadalomtörténet, életmódtörténet, mentalitástörténet irányába fordult, számos újszerű hangvételű esszéjét publikált ebből a témakörből (*Kisvárosi elit társaságok, Békebeli aggregációk, Kisemberek nagy (élet)történetei*). *A tiszzaeszlári dráma* című, 750 oldalas nagymonográfiája a hírhedt tiszzaeszlári vérvádügyet társadalomtörténetként gondolta újra, személyközpontúan, a per szereplőiről és a falubeliekről részletgazdag portrékat adva; az MTA doktori fokozatát nyerte el vele. Munkásságáért 2012-ben Akadémiai Díjban részesült. 2015-ben Hajdúböszörmény város díszpolgára lett. 2016-ban az MTA levelező tagjává választották. (Forrás: Wikipédia)

Tiszaeszlár (biografikus) emlékezete

A tisaeszlári dráma című könyvem az eredeti tervek szerint tartalmazott volna egy zárófejezetet *Tiszaeszlár emlékezete* címmel. Mivel azonban még ennek beépítése nélkül is több mint 10 ívvel hosszabb lett a kézirat, mint amennyire a kiadóval szerződést kötöttünk, úgy döntöttem, az ehhez a részhez összegyűjtött anyagot félreteszem. Úgy látszik, nem hagyott nyugodni a dolog, fél évtized elteltével elővettem, hirdetem belőle egy szemináriumot, s eközben ért a felkérés, hogy nem írnék-e egy tanulmányt ebből a témakörből. Úgy éreztem, ennyi véletlen nincs, átgondoltam és elvállaltam az írást. Ennek az újabb töprengésnek (beleértve a közben megtartott szeminárium diákjaival folytatott vitákat és közös gondolkodást is) eredménye a mostani dolgozat.

Assmann, a kulturális emlékezetről szóló könyvében megkülönbözteti a kommunikatív és a kulturális emlékezetet, s az előzőn belül „két modus” létezését ismeri fel: „az egyik az ősi eredetre vonatkozó *megalapozó emlékezés* [foundational memory], a másik a saját tapasztalatok szolgáltatása keretfeltételekhez – a közelmúlthoz – kötődő *biografikus emlékezés* [biographical memory]”.^[1] Ez utóbbival kapcsolatban az emlékezetkutatásban evidenciának számít, hogy az átélt esemény töredékes észlelésének darabjait mindig jelenünk és jövőnk szempontjából kell a visszaemlékezés során újraalkotnunk.^[2]

Jelen írásom azoknak a szerzőknek a hozzájárulását kívánja szisztematikusan áttekinteni Tiszaeszlár emlékezetéhez, akik szereplői voltak a tisaeszlári ügynek, majd később vetették papírra emlékeiket 1882-83-ról (Eötvös Károly, az egyik védőügyvéd, Bary József vizsgálóbíró, Scharf Móric, a vád (végül „hiteltelen”) tanúja, Szabolcsi Miksa, az ügy felderítésében fontos szerepet játszó újságíró stb.). Fogalmazhatnék úgy is: akiknek saját életükből volt mire visszaemlékezni. Természetesen, egy külső körön, még mások emlékei is elemezhetők lennének, de terjedelmi okok miatt, most erre a négy emlékezésre fókuszálok.

A következő, látszólag egyszerű kérdésekre keressük a választ:

1. Mikor, milyen körülmények között, milyen ösztönzésekre keletkeztek ezek a visszaemlékezések?
2. Milyen források segítették a szerzőt az emlékezésben?
3. Az emlékezés főhőse hogyan pozicionálta magát a történetben? Saját szerepét mely történetek fókuszba állításával beszélte el? Hogyan fogadta a visszaemlékező beállításait a kortárs olvasó (a recenzens)?
4. Az emlékezés utóélete: a visszaemlékezések születése és megjelenése közötti idő, az esetleges újabb kiadások közötti szövegváltozatok („átiratok”) kérdése.

A Vasárnapi újság 1883. június 24-i számának képi illusztrációi („Abrányi Lajos eredeti rajzai után”).

Genezis

Ha időrendi sorrendben haladunk, az első hely mindenképpen Eötvös Károlyé. Nemcsak a megjelenés, hanem a megírás szempontjából is. Annál érdekesebb azonban, hogy valójában nem tudjuk, hogy mikor született *A nagy per*.^[3] A kiadó, Révai Mór János visszaemlékezésében elmeséli, hogyan kötött szerződést Eötvössel irodalmi munkáinak megjelentetéséről. A kiadói dilemma az volt: lehetséges-e, hogy egy író „összkiadásban kezdi meg írói pályafutását”? A fogalmazás nyitva hagyta a kérdést a művek születésének időpontjával kapcsolatban: „Eötvöst fellelkesítette a gondolat, lázba ejtette, megkettőződött szorgalommal dolgozott, szinte egyszerre akarta megírni azokat a köteteket, amelyeknek biztosítása lehetővé tette a kiadás megindítását.” Később Révai hozzátette: „Eötvös Károly húsz évvel ezelőtt írt meg egy pár szép munkát, de nem folytatta az írást, mert senki sem ismerte fel az értékét.”^[4] Az 1901-es Révai Kalendárium közölte is azt a levelet, amelyben Eötvös mintegy „megtervezte” életműkiadását. Ez utóbbi jelen időben fogalmazott *A nagy per*-ről: „A történet és a tudomány szentek és sérthetetlenek e munkában, de azért úgy írom meg a művet, hogy ezrek és milliók érdeklődéssel olvassák. Mint regényt, mint hőskölteményt.”^[5] A műfaj kérdését, amelyről oly sokat vitázott az irodalomtörténet, s amelyről maga Eötvös is ellentmondásosan nyilatkozott, most nem bolygatnám.^[6] Akár regény, akár nem, kétségtelenül felismerhető benne a biografikus emlékezeti mozzanat, s bennünket most elsősorban ez érdekel. 1902 őszén mindenesetre prospektust köröztek a gazdasági és politikai elitcsoportok tagjai között, hogy Eötvös Károly nagy művét németre is lefordítsák és megjelentessék. A szálakat a Révai Testvérek Irodalmi Intézet tartotta a kezében. Az első helyen Wekerle Sándor, akkoriban a közigazgatási bíróság elnöke 1000 koronát írt alá. A beérkező pénzek kezelésével megbízott Belvárosi Takarékpénztárat pedig felhatalmazták, hogy „'A nagy per' cz. mű szövegének befejezése s kiadásra való elrendezése s átadása után a vételárat a szerzőnek megfelelő nyugta ellenében kiszolgáltassa”.^[7] 1902 márciusától ütemesen haladt a lapbeli folytatásos publikálás, ám szeptember 14. és október 12. között volt egy csaknem egy hónapos szünet, amelyet az újrakezdéskor Eötvös betegségével indokolt, tehát még nem volt készen maga a mű. Vajon

mikorra datálható az írás kezdete?

Ebben a tekintetben a véletlen adott kezünkbe egy másik keltezési lehetőséget. Az OSZK Kézirattár levelestára két ismeretlen címzetthez írott Eötvös Károly levelet is tartalmaz, az utóbbi 1886-ban kelt, bizonyos Dezsőhöz szól. Az eszlári ügy valamelyes ismerete segítségével kideríthető, hogy ez a levél Klár Dezsőhöz íródott, még pedig a levél alábbi mondata tanúsítja ezt: „Nagy beszédemet is nálad gondoltam ki s ezt az ősszel kiadandó nagy munkámban meg is fogom örökíteni, hogy hálám kissé leróhassam.”^[8] Más forrásokból tudjuk, hogy az ominózus nagy védőbeszéd születési helye Klár Dezső (1845-1894) simapusztai bérlő háza volt.^[9] Ezek szerint Eötvös már 1886-ban dolgozott a művön, ám 1902-ig nincs tudomásunk részletek megjelentetéséről. Vajon mi késleltette a befejezést vagy a kiadást bő másfél évtizedig? Az antiszemitizmus által felizgatott hangulat? A történelmi rálátás hiánya? A mű előszavában maga a szerző is felveti ezt a kérdést: „miért vártam e mű megírásával húsz esztendeig?”^[10] S több oldalról nekifogva kísérli meg választ: „De várnom kellett művem kidolgozásával is, közzétételével is. Húsz év előtt hivatásbeli szerepem volt ez ügyben a küzdés. A küzdés hevében izgatottá válik a lélek. Keserűségnek s bosszúságnak érzete is támadhat benne. Az igazság keresésében is lehetünk ábrándozók, rajongók és elfogultak. Látásunk más erejével ügyelünk azokra, akiket kedvelünk, semmint azokra, akiket nem kedvelünk. Rokonszenvek és ellenszenvek támadnak bennünk, melyek pártos indulattá fejlődhetnek. Mindez gátolja, csaknem lehetetlenné teszi az esetnek tökéletes gonddal és figyelemmel való megvizsgálását, s az irodalmi műben csupáncsak az igazságnak tökéletes földerítését. Száz meg száz emberből, s ezer meg ezer indulatból, szóból, tünetből és tárgyi jelenségből lett a nagy per. Ezek közt összehangzó egységet kell az írónak teremteni. Ez az egység lesz a tökéletes igazság. De küzdés közben, vagy *a harc közeli emlékezetének súlya alatt*, van-e ehhez elég erőnk, van-e látásunknak napfényű tisztasága?”^[11] (Kiemelés – K. Gy.) Érzékletes leírás emlékezés és látás összefüggéseiről. De amikor „kidolgozásról” és „közzétételről” beszél, az nem zárja ki, hogy az 1902-es, folytatásokban megjelent leíró részek alapjait már korábban összeállította, csak valamiért félretette.

Az *Egyetértés*, amelynek Eötvös szerkesztője volt „memoárként” harangozta be a művet: „A vérvád nagy drámáinak krónikáit a multban azok írták meg, kik nem álltak az események középpontjában. A tiszta-eszlári nagy per pert az írja meg, a ki mint védő, a nagy titokba, a sötét rejtelmekbe be volt avatva; a ki nem csak a tollnak, de az észleletnek is igazi mestere; a ki ügyeli, észleli és bíráló szemmel vizsgálja a korszakot, a melyben él. Így lesz majd az a nagy mű igazi tükre a nagy pernek, amely ezer éve tart s ma sincs vége.”^[12] Az érintettségéből fakadó nagy problémát itt elfedte a zsurnalisztikus olvasócsalogatás. A perben ugyanis a védő feladata „csak” a vád hiteltelenítése, cáfolása volt, a visszaemlékezésben, különösen irodalmi formában már a „teljes igazság” kimondása lett a kihívás.

Eötvös Károly, a per védőügyvédje. (Forrás: Vasárnapi Újság)

Hogy miért 1899-ben vette elő Eötvös a tervet, azt két írása alapján valószínűsítjük. 1899 áprilisában egy beszélgetésben Scharf Mór (egyébként valótlán) halálhírére reagált. Ebben jövő időben szólt erről a régi ügyről: „Tizenhat-tizenhét esztendeje annak a pernek. Minden alakjára s minden részének minden apróságára már nem emlékszem, de a kis Mórira, a „kölyök”-re, mint én a törvényszék előtt neveztem, még meglehetősen emlékszem. ... A Dreyfus-ügy kezd kissé úgy messziről hozzá hasonlítani. Ha egykor megírhatom a per igaz történetét, bámulni és egyúttal okulni fog a világ.”^[13] Majd júniusban külön tárcával jelentkezett a Dreyfus-ügyről, júliusban pedig Nagyváradon tartott ez utóbbi témáról nagy sikerű felolvasást. A Dreyfus-tárcában a két ügyet összehasonlítva másként fogalmazott: „...én egyénileg nem nyugodtam meg abban, hogy az ártatlanság kiderült. Én kerestem – s úgy hiszem, megtaláltam a hamis vádlók indokát. De kutatásaim eredményének föltárása már az irodalomra s annyi idő után nem a bíróságra tartozik.”^[14]

^[14] A nagyváradai előadásban feltételes jövőben említette a dolgot: „Talán lesz még időm és alkalmam beszélni vagy írni arról, a mit én magam észleltem erről tizenhét év előtt.”^[15] Az ügy tehát régóta foglalkoztatta, de nemcsak a távlat, hanem a szerepváltás nehézsége (védőből irodalmi emlékezővé) is várakozásra készítette. A Dreyfus-ügy kilendítette ebből az állapotból.

Kísérletet tehetünk *A nagy per* emlékezeti horizontjának „tesztelésére”, ugyanis Eötvös 1903-ban tartott egy előadást az Orvosi Casinóban a per egyik kulcsproblémájáról, az ún. csonkafüzesi holttest azonosításának kérdéséről.^[16] Igaz, a szóbeli előadás sztenografált változata jelent csak meg, igaz, hogy az orvosokkal kapcsolatos kritikus álláspontot képviselni épp ebben a közegben nem lehetett könnyű (Eötvös meg is jegyezte: „Oly tárgyról beszélek, amelyhez önök értenek, én nem”), bár a történetben szereplő fővárosi orvosok egyike sem élt már akkor. Ám most nem az állítások tárgyi igazságára kérdezzünk rá, hanem az elejtett megjegyzések idődimenzióra. Tény, hogy amikor a Mihálkovics Géza professzorral való 1883-as vitáját elevenítette fel, a nézeteltérés három kérdése közül a kaszinóban már csak kettőre emlékezett. *A nagy per* viszont pontosan

tartalmazza mindhárom vitakérdést. Úgymint: 1. „vajon bizonyos-e, hogy az embernek s az emberi csontoknak a serdülő korban való fejlődése a nem, fajta, öröklés, átháramlás, életmód, foglalkozás, éghajlat s esetleges betegségek miatt egyénenként gyorsabb vagy lassúbb?“, 2. „vajon az életkort a csontok fejlődéséből megállapító véleményt önök nem a tudomány összegyűjtött összes adataiból állították-e össze, mint olyat, amely csak átlagos életkort tüntet föl s nem egyéni életkort?“, 3. „látták és e célból vizsgálták-e önök már egy vagy több tizennégy éves leányka csontvázát?“. ^[17] A kaszinóbeli előadásban csak a 2. és 3. kérdést idézte fel, bár a párbeszédeket ott is idézőjelben, szinte szó szerint felelevenítve. Még a tudós arckifejezésének megörökítése is hasonlít a két változatban. De a folytatásban kivetített kép már csak az irodalmi feldolgozásban kerül elénk: „Hitvány gondolatok eltorzítják és csúffá teszik a szép arcot is – nemes léleknek fönséges gondolatai széppé, ragyogóvá teszik a közönséges arcot is. Háttal volt fordulva társalgásunk alatt az ablak felé, de a terem világos volt s én meghatva néztem azt a magával és gondolataival küszködő fényes arcot, ki komoly tudós és becsületes ember.“ ^[18] Más példákat is idézhetnénk, amelyek utalnak arra, hogy az 1904-ben megjelent nagy műben megbízhatóbbak a részletek, mint az 1903-as előadásban. Ilyen gyorsan aligha romolhatott/javulhatott ennyit Eötvös híresen jó memóriája, csak arra gondolhatunk, hogy korábban megírt részek újrafelhasználásával készült az 1902-1904-es szöveg. Vagy, s ez már egy másik problémához vezet át bennünket, írás közben írott források használatával korrigálta emlékezete hiányosságait: rendszeresen hivatkozik a hivatalos jegyzőkönyvekre, iratokra. Időnként utal saját feljegyzéseire is. Eötvösnek az OSZK Kézirattárban szerencsére fennmaradtak a perrel kapcsolatos jegyzetei. ^[19] Az író mesélő kedve azonban számos esetben felülírta az iratokból amúgy kihámozható apró tényeket.

Eötvös munkája, amely az egész ügy elbeszélésére vállalkozott, viszonyulásra készítetett több egykori résztvevőt is. Volt, akit kifejezetten arra inspirált, hogy írja meg saját visszaemlékezéseit, mások viszont inkább az Eötvös által meg nem világított részletek s abban saját szerepük megörökítése kedvéért ragadtak tollat.

Szabolcsi Miksa (1857-1915), a „zsidó felekezeti és társadalmi hetilap”, az *Egyenlőség* főszerkesztője, az utóbbi kategóriához tartozott. Közvetlenül kapcsolódott Eötvös „pyramidális” munkájához. Már az indításban, mottóként Eötvöstől idézte a saját személyére vonatkozó részeket. Erre reagálva megvallja akkori cselekedetei motivációját is: „Ami engem űzött, ami nekem nyugtot nem hagyott”, az nem volt más, mint „felekezetem becsülete, amelyet olyan kegyetlenül meghurcoltak”. Másutt is utal Eötvös „most megjelent epochális” könyvére, s a szerzőt „minden korok legnagyobb elbeszélő jogászának” nevezi. ^[20] A „Magyarország legnagyobb penna-művésze” nevezett Eötvöshöz való viszonyról még inkább egyértelműen vall az egész sorozat befejezése: „A többiről Eötvös Károly szól, kit érdekelhetne hát az én szavam? Könyvéből indultam ki, olyan térre kanyarodván, melyet az ő műve nem érint, most újból odajutottam, ahol Ő viszi a szót, már pedig ott, ahol a felség beszél, a kis emberek hallgassanak.” ^[21]

Ellinger Ede: Szabolcsi Miksa fényképe. 10,5 × 16,5 cm. Zsidó
Múzeum és Levéltár, Budapest.

Az is lehet, hogy még folytatni akarta az emlékezést. Tény, hogy majd 1922-ben, immár Szabolcsi halála után az *Egyenlőség* hétről hétre újra közölte *A mester hátrahagyott írásaiból* származó írást. Ekkor *A szigeti tutajos titka* főcímmel, de egy szóval sem utalt az előzményekre. ^[22] S még ugyanabban az évben könyv alakban is napvilágot látott a munka. A szövegen végrehajtott változtatásokra később még visszatérünk. ^[23]

Bary Józsefről 1911-ben ment híre, hogy készül megírni emlékiratait. Szabolcsi Miksa, az *Egyenlőség* szerkesztője felháborodottan kommentálta a tudósítást *Meturgeman* című rovatában. ^[24] Pedig ekkor még azt hitte, hogy a nagyváradi királyi tábla elnöke csak leszármazottja a hajdani vizsgálóbírónak. Szabolcsit különösen az hozta ki a sodrából, hogy Bary azzal indokolta, hogy nekifogott a munkának, mert eddig „egyedül csak a védelem szempontjából szoltak hozzá a kérdéshez. Bocsánatot kérek, de én tisztelettel kérdem: hát lehet ahoz [sic!] a pörhöz a *vád* szempontjából is hozzászólni?” ^[25] Baryt azonban, mint könyve bevezetésében nyíltan meg is

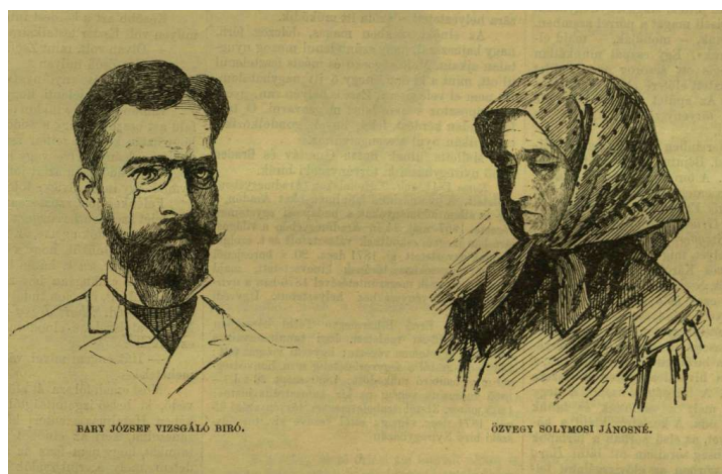
fogalmazta, valóban a védelemmel, személy szerint Eötvös Károllyal szemben saját védírata megszerkesztésének szándéka motiválta: szerinte „korának egyik legeszesebb embere”, Eötvös „megrendelésre megírta *A nagy per* című regényét, ami a szépirodalom számára kétségtelenül érték, ámde a történetíró számára nem jelenthet többet, mint bármely szépírónak akármelyik történelmi tárgyú regénye. Úgy vélem, a tiszaszlári per már a történelem távlatába került s így ma már az ország politikai és gazdasági érdeke sem vallja többé kárát, ha végét vetem az évtizedek óta folyó történelemhamisításnak, szembeszállok azokkal a tudatos ferdítésekkel, amelyek célja és sikeres eredménye a közvélemény félrevezetése volt s a késői kor történetírója számára megvilágítom azt az utat, melyen keresztül eljut a történeti igazsághoz.” [26] Miközben Eötvös dokumentarista törekvéseit negligálja s megpróbálja ellenfelét a szépirodalom térfelén tartani, meglehetősen ambiciózus vállalkozásként – szereplőként – igyekszik „útmutatást” adni a történetírás számára a „történeti igazsághoz”.

Bary József vizsgálóbíró. A Vasárnapi újság 1883. június 24-i számának képi illusztrációja („Ábrányi Lajos eredeti rajzai után”).

A nyilvánvaló szerepzavar ellenére ebben az esetben legalább tudjuk a mű keletkezésének kronológiáját. Az 1933-as megjelenésekor a család nevében nyilatkozó fiú azt közölte, hogy „Bary József nyomban Eötvös könyvének megjelenése után hozzákezdett a bűnper folyamán készített jegyzeteinek feldolgozásához, s megírta a pernek hiteles igaz történetét, a nyomozás és vizsgálat alapján úgy, amint ezt az elfogulatlan bíró szemével látta. E munkájával 1912-ben elkészült, és az volt a szándéka, hogy ha majd nyugdíjba vonul, könyvalakban kiadja. Ezt a tervét azonban nem valósíthatta meg, mert még tényleges szolgálata közben, 1915. évi július havában váratlanul

meghalt.” [27] Nyelvileg ugyan zavaró, a hajdani perbeli vizsgálóbíró és a későbbi kúriai bíró szerepének összezsúsztatása, de ez aligha lehet véletlen. A család mindenesetre akkor nem tartotta időszerűnek a könyv megjelentetését.

*A Vasárnapi újság 1883. június 24-i számának képi illusztrációi
(„Ábrányi Lajos eredeti rajzai után”).*

Scharf Mórícnak az eszlári ügyre vonatkozó visszaemlékezése szintén bizonytalanul keltezhető, csak annyi bizonyos, hogy megírásánál végül ez is csak jóval később jelent meg. Szabolcsi Miksa fia, Szabolcsi Lajos (1889-1943), apja halála után az *Egyenlőség* főszerkesztője, amszterdami látogatása során a húszas években kapta meg a kéziratot, s ennek a történetnek az elbeszélésével vezette be az emlékirat közlését. A közlés előtt – minden külön magyarázat nélkül – egy címzett nélküli levélkét találunk, amely csak sejteti az összefüggést: „Nagytiszteletű uram! Tudom, hogy készen áll a könyve a tisztaeszlári pörről. Tudom, hogy csak hetek kérdése, hogy megjelenjék. Tudom, mivel vádol ott meg, tudom, mit épített ott fel a Scharf Móríc vallomására. Nos, nagytiszteletű uram. egy kis türelmet kérek. Mielőtt megindítja a nyomtatást, kérem olvassa el Scharf Móríc itt következő emlékiratait.” [28]

Scharf Mór. *A Vasárnapi újság* 1883. július 8-
i számának illusztrációja („Ábrányi Lajos
eredeti rajzai után”).

A levélke datálatlan, sőt a címzett is ismeretlen. Csak annyi adalékkal szolgálhatunk, hogy az 1883 óta Amszterdamban élő Mór nem sokkal apja 1905-ös halála előtt Budapesten járt és meglátogatta Eötvös Károlyt. Az előbbiről Faragó Jenő újságíró tudósított negyedszázaddal később. Ám a per aligha került köztük szóba. ^[29] Nyilván ugyanekkor történt, hogy apjával együtt Szabolcsi Miksát, az *Egyenlőség* szerkesztőjét is felkereste, ám ekkor is csak érintőlegesen terelődött a szó a perre: „Szabolcsi kérdezte tőle, mikor adja ki memoárjait. A kérdezett erre azt felelte, hogy nem ír, de sokat gondolkodik azokról a régi dolgokról.” ^[30] Ebből csak két dologra következtethetünk: kevésbé valószínű, hogy Eötvös munkájának kiadása táján keletkezett a levélke, de ha igen, akkor Scharf Mór alaposan elkésett, s hogy a levélke a visszaemlékezéssel együtt került Szabolcsi Lajoshoz, azt valószínűsíti, hogy el sem küldte. Ám ez sem magyarázza meg, hogy miért mondta Szabolcsinak ugyanekkor, hogy nem ír memoárt. Sokkal inkább azt feltételezhetjük, hogy 1905 táján még valóban nem írt, viszont épp ez a beszélgetés adhatott neki ösztönzést az írásra, s akkor a levélke „Nagytiszteletű úr” megszólítása nem Eötvöshöz, hanem esetleg Szabolcsi Miksához szólt. Külön tanulságos az emlékezési helyzetre az apa, Scharf József reakciója: „Soha

életemben nem fogom elfelejteni azt a szolgálatot, hogy fiamat megszólaltatta. Erről a dologról én soha sem beszéltem vele, s ő soha nem nyilatkozott előttem.”^[31] Mindez mutatja azt is, hogy az írott emlékezet hiánya távolról sem jelenti az emlék, de még az emlékezés mint hétköznapi gyakorlat hiányát sem.

Scharf József. *A Vasárnapi újság*
1883. június 24-i számának
képi illusztrációi („Ábrányi
Lajos eredeti rajzai után”).

Pozíció és szerep

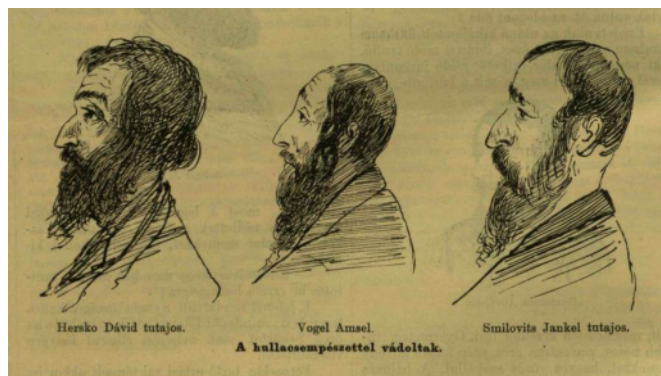
A két átfogó áttekintés esetében már szoltunk arról, hogy a szerzők nem pusztán emlékeikre hagyatkoztak, hanem saját feljegyzéseiket is használták. Bary ráadásul kiterjedt sajtókutatást is folytatott, tehát nemcsak ambícióiban kísértette meg a történész munkáját, hanem módszereiben is. De még Scharf Móric is segítségül hívta a számára külföldön hozzáférhető, Mainzban megjelent *Israelit* című lap 1883-as évfolyamát.^[32] Talán egyedül Szabolcsi nem jelölte meg forrásait. Persze számára az *Egyenlőség* első évfolyamai minden külön hivatkozás nélkül a rendelkezésre álltak.

A szövegek eredete és forrásai után érdemes figyelmünket arra fordítani, hogy miként pozicionálták magukat a szerzők emlékeik papírra rögzítése során. Eötvös csak 1882 nyarán kapcsolódhatott be védőügyvédként a perfolymatba, áttekintésében azonban a teljes egész megragadására törekedett. Nehéz egy három- (illetve két-) kötetes munkából ilyen esetben a súlyponti kérdéseket kielemezni. Talán elegendő bemutatnunk, mivel indokolta Eötvös védőügyvédi szerepvállalását. Eközben olyan magyarázatot hallhatunk tőle, amely nem szerepel a hivatalos dokumentumokból dolgozó politikatörténeti munkákban. Mint Eötvös írja, 1882. június 25-én éjjel két képviselőtársa kereste fel, egy kormánypárti és egy függetlenségi. Megpróbálták lebeszélni arról, hogy elvállalja a védői tisztet az eszlári ügyben, amelyre az izraelita központi iroda kérte fel. A javaslat úgy szólt, hogy a nemzeti érdekek érvényesítése érdekében úgy kell megbuktatni Tisza Kálmán kormányzatát, hogy közben kihasználják a zsidóellenes hangulatot. Eötvössel a parlamenti pártok közül részt vennének ebben a függetlenségiek 80 taggal, a mérsékelt ellenzék 20 képviselővel és a kormánypártból is csatlakozna 33 fő. Így már kész is az új kormánypárt, csak Eötvösnek kell vállalni az új formáció vezetését. Eötvös saját elbeszélése szerint

visszautasította ezt a cinikus politikai racionalitáson alapuló számítást. Viszont úgy kívánta összeverbuválni a védőügyvédi gárdát, hogy politikai összetételét tekintve mindhárom erő képviselve legyen. Ez első nekifutásra sikerült is, de aztán a mérsékelt ellenzék tagja, féltve politikai karrierjét, visszalépett. ^[33] Eötvös szerepmotivációja etikai indoklása során utólag úgy állította be, hogy előre látta a védelemben játszott szerep és annak a politikai karrierre gyakorolt hatása közötti összefüggést.

De saját perbeli szerepének hangsúlyozása miatt olyan fontos számára (és ezáltal számunkra is) a már idézett, Mihálkoviccsal folytatott disputa. Eötvös azt sugalmazza, hogy az ő kérdései a vizsgálatot s ezen belül az orvosszakértői vizsgálatot érdemben befolyásolták. Abban az értelemben, hogy a prágai 14 éves csontvázal való összehasonlítás nyitva hagyta a lehetőséget a csonkafüzesi holttest ilyen kormeghatározására. „Minthogy nem volt bebizonyítva, hogy a holttest másé, mint Solymosi Eszteré, sőt ellenkezőleg a holttest azonossága kimutattatott, a bűntett is ki volt zárva.” ^[34] Ez már Eötvös igazságkiteljesítő, mondhatni regényírói értelmezése. Pontosan mutatott rá dr. Wein Manó sebészfőorvos (1860-1917) már szintén idézett Casinóbeli előadásában, hogy „természettudományi igazságokat így keresni nem szabad”. S az orvosszakértők 14 éves kort is megengedő véleményének súlya „csak úgy lehetett, hogy a védelem elfogadta, mert neki használt, a vád pedig nem támadta, mert nem Eötvös Károly volt a vád képviselője. Bocsánat, ez rossz tréfa: az igazságnak az felel meg, hogy a vád amúgy is oly hitvány lábakon állott, hogy fenntartani egyáltalán nem lehetett.” ^[35]

Szabolcsi Miksa emlékezése a letartóztatott eszlári férfiak asszonyainak Pauler Tivadar igazságügy-miniszternél tett látogatására, valamint a máramarosi tutajosok kényszerrel kivett vallomásának visszavonására fókuszált, ezekben játszott szerepét tekintette legfőbb küldetésének a perben. Őt ugyanis arról a hivatalos nyilvános térről, amelyben a kezdeti lépések idején Eszláron és környékén ténykedett, és ahonnan a *Debreceeni Ellenőr*ben tudósított, a helyi hatóságok egyszerűen kitiltották, ezért is, hogy visszaemlékezéseiben is igyekezett távol tartani magát onnan. Ez az aggodalom még a máramarosi tutajos, Herskó Dávid falujára, Szeklencére vonatkozó emlékekben is visszatükröződik: „... biz elég kellemetlenül éreztem magamat, ahogy elgondoltam, hogy megtörténhetik (mert a falu bírása arra nézve instrukciót kapott Nyíregyházáról, amiről tudomásom volt), hogy Szeklencéről államköltségen szállítsanak vissza Nyíregyházára.” ^[36] Ő is tele volt aggodalommal, de a máramarosszigeti rabbinak mégis elszántságot mutat, hogy bátorítsa: „Meg lehet győződve a rebe, hogyha én olyan szolgálatot tehetnék az igazságnak, aminőt a rebe tehet most, én akár egy évre is elcsukatnám magamat.” ^[37]

*A Vasárnapi újság 1883. június 24-i számának képi
illusztrációi („Ábrányi Lajos eredeti rajzai után”).*

Saját szerepét általánosabban is meghatározza, amennyiben a Budapest és Szeklence közötti közvetítéssel az „aufgeklärter” neológ zsidóság és a máramarosi ortodoxia haszidok vezette szárnya konfliktusait próbálta áthidalni. Mint írta, nem kapott támogató levelet a budapesti ortodox iroda elnökétől, Reich Ignáctól, visszavonta ígéretét a támogató levélre a máramarosszigeti csodarabbi, reb Zalmen Leibele is. Mindenki félt. Mi tette Szabolcsit képessé, sőt alkalmassá a mediátor szerepre? Idézzük fel, hogyan reprodukálta azt a párbeszédet, amelyet egy helyi hitközségi elnökkel folytatott, amikor el akart jutni a máramarosszigeti rabbihoz, hogy tőle támogatást szerezzen. A „legtisztátalanabb zsargonban” szólt hozzá, „sohasem örvendtem annyira, hogy jól tudok zsargonul.” Hogy miért, annak már korábban magyarázatát adta, amikor Pauler miniszter kérdésére így határozta meg pozícióját: „ismerem a chaszideusokat, köztük nevelkedtem”. Így győzködte, majd meggyőzte a megfélemlített, vonakodó elnököt, Halpert Naftalit: „én nem vagyok szigeti chaszid, pajeszt, kaftánt nem viselek, még szakállt sem növeszték, de azért kitettem magam a veszedelemnek. Lám, lám! Mégis csak igaz a régi mondás: Van jó zsidó hosszú szakáll nélkül és van hosszú szakáll jó zsidó nélkül. Őszintén szólva csalódtam. Azt hittem, hogy önök jó zsidók.” A rabbival folytatott vitája kapcsán fejt ki saját credóját: „...az én törekvésem is, hogy mint jó zsidók, eggyé váljunk a nemzettel annak minden törekvéseiben. Egygyé nyelvben, egygyé gondolkodásban és főképpen egygyé hazaszeretben. [sic!]” [38] Honi beágyazottságát azonban más irányban is bizonygatnia kellett. „Hogy lengyel származású volnék, az is lehetséges, de tán csak valamelyik ükapám révén. Két nagyapám, meg édesapám abban a szabolcsi faluban születtek, ahol én. Ezt ma is megtudhatja Turán Schächter dr. úr és megtudhat ott még mást is. Megtudhatja azt, hogy apám és legidősebbik testvérem egy napon vétették föl magukat 1848-ban a nagykállói őrseregbe. Apám 40 éves volt, testvérem 17 esztendő. Apám már nem volt katonaköteles, testvérem még nem volt az, de azért mindketten elmentek, mikor a magyar hazának katonára volt szüksége.” [39]

Bary József úgy vette fel az Eötvös visszaemlékezése által odadobott kesztyűt, hogy ő is a nagy egésznek akarta megmutatni, jóllehet az ő szerepe vizsgálóbíróként értelemszerűen inkább a vizsgálat első időszakában volt súlyos, a nyilvános tárgyalás során – bár jelen volt – már nem juthatott szóhoz. Egyébként őt is megérintette a politika szele, sőt meg is suhintotta. 1884-ben, miután a per már felmentő ítélettel zárult, antiszemita programmal indult a tiszalöki kerületben a

parlamenti választásokon, s komoly vereséget szenvedett. Kell-e mondanunk azonban, hogy erről egy szót sem ejt visszaemlékezésében.

Scharf Móricot műveltségbeli hiányosságai, a beszélgetőpartnerektől és forrásoktól való távolság megfosztotta attól a lehetőségtől, hogy az egész történet értelmezésére törekedjen. Elbeszélése az előzményekre, a gyerekkorára vonatkozott (amely igazán saját tapasztalat), ám épp ott marad abba, ahol a perben eljátszott szerepét kellene megvilágítania. Azon a ponton, amikor igaznak nyilvánította az erőszakkal felvett jegyzőkönyvet, utólag is eldőltnek tekintette a sorsát: „Azzal keserves zokogásban törtem ki, mert éreztem, hogy az én életem tragédiája befejeződött ezzel a mondattal és megkezdődött az eszlári zsidóság, az egész magyar zsidóság, az egész világon élő zsidóság tragédiájának szörnyű fejezete.” [40] Ez a zárómondat tekinthető akár általános kibúvónak, hogy ne adjon választ arra a személyesen döntő kérdésre, hogy miként volt képes a védőügyvédek ostroma ellenére kitartani az egész tárgyalás során a hamis vallomás mellett. Persze az is lehet, hogy mindez egyszerűen szerkesztői interpoláció, mivel Móric nem tudott vagy nem akart választ adni sok gondolkodás után utólag sem erre a súlyos kérdésre.

*Scharf Móricz. A Vasárnapi
újság 1883. június 24-i
számának képi illusztrációi
(„Fénykép után”).*

Két totális elbeszélés és két partikuláris. Eötvös és Bary igazságkereső ambíciója olyan jól sikerült, hogy szinte mindmáig lemerevítette a frontvonalakat: a védelem és a vád álláspontja került utólag is diametrálisan szembe egymással. Az általuk elbeszélte ellentétes történetet nemcsak perben betöltött szerepük, de forráshasználatuk, saját feljegyzéseikhez való viszonyuk is megkülönböztette. Mindkettejük rendelkezett a perrel kapcsolatos feljegyzésekkel, iratmásolatokkal, de míg Eötvös egy-egy jó adoma kedvéért könnyedén túltette magát a dokumentumokon, Bary sok esetben bár saját szerepére árnyékot vető iratokat is megőrzött, hogy saját perbeli szerepét igazolni próbálja, ezek felhasználásától egyszerűen eltekintett. Scharf Móric

és Szabolcsi Miksa nem tudott ilyen nagy ívű feladatra vállalkozni. Sokkal inkább saját közreműködésüket igyekeztek a nagy elbeszélések árnyékában kidomborítani. S ezen a téren csak részleges sikerrel járhattak. Tanúságtételük azonban így is számos figyelemreméltó részlettel gazdagította az összképet.

Az elbeszélések közvetlen recepciója is ezt a bipoláris értelmezést támasztja alá. Törzsök Vilmos (1866-1940), ekkoriban zalaegerszegi káplán illusztrálhatja az egyik pólust: „Eötvös mindenáron bizonyítja a »nagy per«-ben, hogy a vérvád ostoba, buta babona. Tehát Esztert sem ölték meg a zsidók. A csonkafüzesi holttest Eszter holtteste. Műve tehát inkább tudományos értekezés, mint költészet. De ami tudományos, az nem sokat ér. Az a rész pedig, ami költészet – nem tartozik a dologhoz... Aki a vérvádat nem hiszi, vagy nem akarja hinni, az ne olvassa el ezt a három kötetet.”^{41]}

^{41]} A tudomány nem képes áttörni a hit falait. Pedig egy másik olvasói elvárás, a budai főrabbié ennek épp az ellenkezőjét remélte tőle: „Eötvös Károlynak halhatatlan érdeme az, hogy abba a sötétségbe, amely ráfeküdt erre a világosszenciára: teljes világosságot derített. Az ő nagy esze az, amely a szövevényes szálakat kibonyolította, az ő nagy tudása az, amely a hamis tudomány bizonyítékait halomra döntötte.” Az ész, a tudomány érveitől várta az igazság órájának eljövételét. „Eötvös Károly győzelmesen érte el az igazságnak tündér birodalmát. Megdöntötte a vérvád meséjét. Az emberiség arculatjáról letörölte a szégyenfoltot. A ki Eötvös Károly könyvét a nagy perről elolvasta: annak lelkét soha többé meg nem szállhatja a vérvádnak babonás hiedelme.”^[42]

De a kiadói reményekkel szemben Bary művének 1933-as megjelentetése sem mutatott más befogadó közeget. Ijjas Antal (1906-1980) katolikus publicistának, ekkor a Bangha Béla által alapított *Mária Kongregáció* című folyóirat szerkesztőjének a *Magyar Kultúra* hasábjain kifejtett álláspontja pontosan tükrözte a megosztottság szívós kontinuitását: „a bűnper vizsgálóbírájának postumus könyve ismét felidézte azt a viaskodást, amely annak idején a vidéki törvényszék szűk és sivár tárgyalótermében folyt s amelyben a kelet-lengyelországi zsidó népmedence roppant rezervoárjából ideszakadt első nemzedék vívta a maga rettenetes harcát: hogy – ha bármi is történt volna – ne veszítse el az európai világban való érvényesülésének összes lehetőségeit.” A szokásos „galiciánerekkel” szembeni vád olvasható, amelyet már akkor is megcáfolt a mellesleg antiszemita statisztika. Mindez egy új nemzedék képviselőjének szájából a jelen perspektívájából hangzik el: „Nem az antiszemitizmus az, amire mi gondolunk. Hiszen antiszemitizmus, éppen az eszlári váddal kapcsolatban, volt. Még sajtóorgánuma is volt. Közvéleménye is volt. De mindez pusztán a negatív pólus, a zsidóság ellen irányuló volt, anélkül, hogy a pozitív pólus, a nemzetlélek regenerálására irányult volna. Meddő és negatív antiszemitizmus, meddő és negatív lélek, meddő és negatív vég, – ugyanez a zsidóság ma itt táborozik Budapesten, templomainak vöröslő, babiloni bástyatómbjei ott merednek fel szent István bazilikájának környékén. Hadállásai a sajtó, irodalom, közvélemény, gazdasági hatalom terén páratlanul erősek. Azóta egy második, az előbbinél hatalmasabb antiszemita hullám is elomlott ellene és elmúlt róla.”^[43]

A táborokra szakítottságot érzékelve a Soli Deo Gloria protestáns diákszervezet kollektív kötetet szervezett, amely különböző felekezetű és világnézetű embereket próbált egymással szembesítve beszélő viszonyba hozni Kiss Arnoldtól Milotay Istvánig. S bár a kötetben nem esett szó Bary

könyvéről, a légkört jól érezteti, ahogy az előszó tematizálta a problémát: „A zsidókérdés él és megoldást parancsolóan éget. A letagadás hamujával nem lehet tovább elfojtani a felcsapni akaró tüzet... A »nagy per« új tárgyaláshoz érkezett. Ez a könyv ügyvéd és ügyész, véd- és vádbeszéd egy személyben. Alázatos eszköz, hogy a döntő ítélet megszülethessék, mielőtt mindkét fél belepusztulna ebbe az évezredes perlekedésbe.” [44]

Ez a hangulat uralta az *Egyenlőség* kritikáját is, amelyet Szabolcsi Lajos írt. Szerinte 1933-ban rosszul választották meg a családtagok a kiadás időpontját. „Magyarországon még mindig van antiszemitizmus és hogy mennyire van, éppen ennek a könyvnek sorsa igazolja. Az antiszemita sajtó hetek óta dervis módjára táncolja körül ezt a könyvet, tüzet okád a zsidók ellen, követeli a pör revízióját, új főtárgyalást sürget és felhasználja az alkalmat arra, hogy olyan zsidóellenes izgatást vigyen véghez, melyre Magyarországon több mint egy évtizede példa nem volt. *Eddig ez a könyv eredménye.*” [45] Ugyanakkor mértéktartásra szólította fel a magyar zsidóságot. „A magyar zsidó közvéleményt arra kell kérnünk, *őrizze meg teljes nyugodtságát azzal az antiszemita hadjáratral szemben*, melyet a könyv megjelenése felidézett. Ha már antiszemita oldalon nem tudnak nyugton maradni, *legalább mi, magyar zsidók tanúsítsunk higgadt magatartást ezekben a nehéz időkben és legyünk olyan jó hazafiak, kik az ország érdekében tartózkodnak a viszontválaszoktól és a visszasértegetésektől.* A mai idők nem alkalmasak arra, hogy Tiszaeszlár borzalmait felújítsuk.” (Kiemelés az eredetiben.) Aztán néhány kiáltó tévedés és igazságtalan állítás illusztrációja után levonja a végső tanulságot: „Ez a könyv egy elfogult embernek szomorú munkája. Sem nem tudományos, sem nem szakmunka; egy mindenkivel viaskodó, mindenkit sárbarántó léleknek szomorú mementója.” [46]

*A Vasárnapi újság 1883. június 24-i számának képi illusztrációi
(„Ábrányi Lajos eredeti rajzai után”).*

Utóélet, átiratok

Eötvös könyve csak Révaiéknál 5 kiadást ért meg, az ötödik valamikor a húszas évek végén látott napvilágot. Ez a szöveg négy évtizedes kihagyás után 1968-ban változatlan formában jelenhetett meg. Mindannyiszor komoly kritikai visszhang kísérte, de az igazán érdemi recepciójára – Krúdy Gyula művének megjelenésével együttesen – ekkortól került sor. Nemcsak az értő történeti recenziókra és publicisztikákra gondolok, hanem a kisugárzásra, amely a színpadokon,

filmvásznon életre kelt. ^[47] 2010-ben azonban Eötvöst is utolérte az átírás végzete, amennyiben a M-érték kiadó – rövidítve – egy kötetben jelentette meg művét. ^[48] Valószínűleg csak a terjedelem rövidítése volt a cél, mégis közben elveszett a mérték. Kimaradt a régi vérvádakról szóló fejezet, nem ismerhetjük meg a zsidó vádlottakat, sőt a máramarosi tutajosok bemutatása és a hullausztatási legenda eredete is hiányzik, nem is beszélve arról, hogy a könyv végén közölt dokumentumokat is törölte a nyelvész szerkesztő. Mind Eötvös portréfestő képessége, mind a forrásbázis tudományos argumentumai a veszteséglistára kerültek.

Szabolcsi Miksa emlékezésében leginkább a teljes elfeledettsége érdekes. Fia emlékirata sem emlékezik meg róla, pedig annak idején a „Mester” kéziratának közlése szinte szakrális jelentőséggel bírt az *Egyenlőség* számára. Ugyanakkor az is szembetűnő, hogy milyen hosszú részek maradtak ki a későbbi könyv alakú kiadásból. Ezek egy része, Szabolcsi mesélőkedvének, anekdotázó elkanyarodásának visszanyesegetése kétségtelenül tárgyszerűbbé teszi a szöveget. De keveredhet ebben sok más is: az asszimilációs programot ért 20. századi csapások, a haszidokról rajzolt neológ kritika egyoldalúsága. Hogy ott még a kávé sem ismerik. Igaz, Szabolcsi sem ismerte a mamaligát. S hogy végül Herskót annak bevallására, hogy a hullausztatásról szóló történetet kínzások hatására tette, csak annak révén sikerült rávenni, hogy a kocsis nem kérte a szeklencei bíró engedélyét, hogy Herskó új vallomást tehessen, csak füllentette a jóváhagyást. Vagyis az igazsághoz egy hazugságon keresztül vezethet az út. Persze ez sem ennyire egyszerű. Rengeteg belső ellentmondás hordozójaként vállalkozott annak idején Szabolcsi Miksa a „rituális bűnt csináló banda” leplezőjének szerepére. Élete végén is hálás volt annak a D. T. A. doktornak, aki valaha, a Rózsakert étteremben Eötvös Károly és a többi védők előtt ezekkel a szavakkal minősítette: „az a fiú ott megtestesíti magában az egész megsebzett, megrágalmazott magyar zsidóságot.” ^[49] A kapott és ejtett sebeket érzékenyen jelzik a kihagyások. Az állami iskoláztatás kérdésében a századelőn a neológok és haszidok által folytatott kiélezett viták 1922-ben már aligha tűntek aktuálisnak. Eltűnt a máramarosi zsidók nagy szerencsétlenségéről szóló passzus: „Van egy tiszteletreméltó, becsületes munkás elem, melynek alig van párja az országban, de az kezében van a here módjára élő, naplopó chaszideregnek, élén a csodarabbival. Ez butítja, ez nyomorítja a szegény jóra való népet, mely, saját nagy kárára, mindenképpen hisz, feltétlenül megbízik kizsákmányolóiban.” ^[50] A támogatást ígérő, majd visszavonó szigeti csodarabbi különösen élesen megkapja a magáét az eredeti szövegben. „...megjegyzése nem csak, hogy nem emelte iránta való tiszteletemet, ellenkezőleg lehűtött, mert egyoldalú és elfogult embert tüntettek föl e szavai. Mintha a világi ismeretek mind haszontalanságok volnának. Mintha lehetne a talmuddal hidakat és vasutakat építeni; mintha lehetne a kabalával kormányozni, igazgatni; mintha a római jog, a görög bölcsészet és poézis nem volna tudomány; mintha az olasz művészet és az újkor csodás találmányai nem tételeznének föl isteni, nagy szellemet.” ^[51]

Mindennek fényében bár találónak, mégis sommásnak találjuk Szabolcsi és az *Egyenlőség* nézeteinek mai megítélését: „Szabolcsi negatív képe a populáris zsidó szokásokkal szembeni averzióból, a tradicionalitásra törekvő zsidó vallási élet félreértelmezéséből, és a nyugati polgári éthosz számonkéréséből eredt. Így válhatott Szabolcsi értelmezésében a chaszidizmusra adott

egyetlen ésszerű válasszá a kultúrmisszió... Az elutasításon túl megjelenő kultúrmisszió önmagában is a »magyar Izrael« legitimitását erősítette egy olyan fővonalbeli magyar nemzetkoncepcióban, amely a nemzethez tartozás kritériumául az elsajátítandó nyelvet, kultúrát és a magyarság sorskérdéseivel való azonosulást tette meg.” [52]

Scharf Móric emlékiratainak sem ismerjük eredeti kéziratát, olyannyira, hogy kiadója, Szabolcsi Lajos az *Egyenlőség* történetéről szóló emlékiratában meg sem említi megszerzését. [53] Azt sem tudjuk, hogy milyen nyelven íródott. Amikor Móric apja halála előtt Pesten járt, „a magyar nyelvet elfelejtette, németül nem tudott soha, hollandusul pedig szerkesztőnk nem tudott vele beszélni”. [54]

¹ A nyilván utólagosan adott zurnalisztikus fejezetcímek, a térbeli és időbeli tájékozódás zavarai, a névtévesztések (bár ezek egy részét a felejtés számlájára is lehet írni) miatt, illetve egyes nem kifejezetten odaillő fordítási-stilisztikai melléfogások (pl. suszter helyett cipész) következtében, legalábbis kérdéses, hogy milyen mértékben szerkesztett szöveg közzétételéről lehet szó. [55] A különösen a gyermekkorra vonatkozó, sokszor sehonnan máshonnan nem tudható apró részletek miatt mégsem nélkülözhetjük. De azt már sohasem fogjuk tudni különválasztani, akármilyen filológiai apparátust vetünk be, hogy a melléfogásokban a szerzői felejtésnek vagy a szerkesztői értetlenségnek volt-e nagyobb szerepe.

Bary könyve szintén több kiadást ért meg, az első egyetemi nyomdai szöveget több helyütt megváltoztatva az 1940-es években Püski Sándor jelentette meg. Erre a jelenségre már Karsai László felhívta a figyelmet 2003-as nyíregyházi előadásában, de őt sokkal inkább Püski, a kiadó érdekelte, mint Eszlár. [56] Hozzá kell tennünk, hogy a dolognak többféle értelmezése lehetséges. Az 1933-as első kiadás család által jegyzett előszavában olvasható egy bekezdés, amely a későbbi kiadásokból kimaradt, s amely eredetileg azt próbálta megvilágítani, miért vártak 1933-ig az 1912 óta kész szöveg publikálásával: „Halála után hozzátartozói a hátrahagyott emlékiratok kiadására az akkori háborús, majd az azt követő forradalmi időket nem látták alkalmasnak, még kevésbé tartották erre alkalmasnak a proletárdiktatúra lezajlása utáni éveket, mert lelkiismeretlen és felelőtlen izgatók könnyen felhasználhatták volna az emlékiratokat az amúgyis kiélezett zsidóellenes hangulat fokozására. Bár ezidő szerint Magyarországon az antiszemitizmus csak jelentéktelen és szórványos megnyilatkozásokban mutatkozik, úgyhogy jóformán teljesen megszűntnek tekinthető, és így a tisztaeszlári per hiteles történetének nyilvánosságra jutása felekezeti béke veszélyeztetésével nem járhat, Bary József hozzátartozói még vártak volna az emlékiratok kiadásával, ha erre nem kényszeríti őket az elhalt emlékének az utóbbi években történt sorozatos meggyalázása.” [57] S itt a fent hivatkozott munkák (Scharf Móric, Faragó Jenő, Szabolcsi Miksa, sőt Krúdy Gyula regénye) felsorolása következik, amelyek besározta Bary József perbeli ténykedését. Azt persze nem tudjuk meg, hogy 1933 miért kedvezőbb időpont ilyen munkák publikálására, mint ahogy azt sem, hogy az első kiadás az eredeti kézirat szöveget közölte-e. Azt viszont szövegszerűen lehet elemezni, hogy milyen típusú állítások, mondatok változtak 1933 és 1944 között, milyen irányú cenzúra működött az első kiadást követő háborús időszakban. Két tipikus esetet említünk:

1. Istóczy Győző és egyáltalán a szélsőséges antiszemitizmus elítélésében érezhető visszavonulás

figyelhető meg 1933-hoz képest.

Az eszlári ügy 1882. májusi kirobbantása kapcsán: „Ámde sem az Ónody beszédébe szőtt s nagyobb figyelmet nem keltő meseszerű előadás, sem Verhovaynak lényegében mégis tárgyilagos és antiszemita irányúnak semmiképen sem mondható közleménye nem idéztek volna fel olyan viharokat, nem keltettek volna olyan óriási izgalmakat s nem tették volna a tisztaeszlári esetet világszenzációvá, még ha a lavinát tovább gördítette is az antiszemitizmusnak Magyarországon évek óta sajnálatra méltó Don Quijote-ja, Istóczy Győző, ha a zsidóság erre feleletül nem vállalt életre-halálra szolidaritást az eszlári vádlottakkal, anélkül, hogy tudta volna, bűnösök, vagy ártatlanok-e azok?” [58]

2. 1944-re megszűnik a különbségtétel a „közös nemzeti és egyetemes ideálokért küzdő” zsidók és az idegen zsidók között.

Arról természetesen nem ír egy szót sem Eötvös, hogy ezeknek a tisztaeszlári zsidóknak egyedül és kizárólag csak a vallásuk volt azonos a közöttünk élő, velünk naponként érintkező, közös célokért, közös nemzeti és egyetemes ideálokért küzdő zsidókkal. A tisztaeszlári zsidók nagyrésze abból a kazár söpredékből került ki, amelyről Bartha Miklós olyan kiváló megfigyelőerővel ad nagyszerű jellemzést... [59]

Egy szöveg átírásánál a szerzői/szerkesztői szándék változását kell megmagyaráznunk, s ennek lehetnek külső, történelmi okai, de lehet szó pusztán szubjektív szövegmodulációról is. A zsidótörvényekkel és a kiadó változásával, azt hiszem, a „történelmi” okokat kellően megvilágítottan tekinthetjük, de távolról sem biztos, hogy ezzel a szövegek utóéletének legmélyebb összefüggéseihez jutottunk. Ki kell térnünk a szöveggondozónak, Bary József fiának, Bary Zoltánnak (1892-1986) a személyére. A dolog ugyanis sokkal bonyolultabb, mint első látásra tűnnék. Bary Zoltán ugyanis egy nagyváradi zsidó ügyvédnek, Várnai Ferencnek a leányát vette feleségül. Később elváltak, ám 1944-ben közben megözyvegyült feleségét és leányát is bújtatta. Sőt maga is bujkált, mert Szálasira nem tette le az esküt. Az 1945-ös igazolási eljárás során sajátosan keveredik önigazolásában a zsidómentő, már-már ellenálló attitűd és az apja könyvének kiadása mellett továbbra kiálló önigazolás. Ehhez még az is hozzátartozott, hogy a háború elején Marschalko Lajossal, a hírhedt nyilas újságíróval szemben pert indított apja munkájának szerzői jogai védelmében. Perbeli ellenfele viszont azzal az övön aluli érveléssel támadott vissza, hogy Bary valójában nem a szerzői jogot védelmezi, hanem a zsidókat, „tabu alá akarja helyezni Tisztaeszlárt, és megakadályozni, hogy antisemita szemszögből, a vérvád szemszögéből azzal bárki foglalkozhassék”, mert az neki „félvér gyermekei miatt kellemetlen volna”. Amikor a perben a könyvről nyilatkozott, Bary Zoltán az alábbi megfogalmazással élt: „amikor néhai atyja emlékiratait feldolgozta és kiadta”. [60] Nem véletlen elszólásról van szó, de ennek fényében érdemes újra elgondolkoznunk azon, hogy vajon az 1933-as kötet valóban az eredeti szöveget tartalmazza-e. Annál is inkább, mert Bary Zoltán 1945-ös igazolási eljárása során keletkezett beadványából kiderül, hogy az 1933-as kiadást, amely 1945 után fölkerült a „fasiszta szellemű művek listájára”, annak idején az Egyetemi nyomda lektora, dr. Balla Antal, „kinyomtatás előtt átnézte

, *átjavította*, az egyes fejezeteket *alcímekkel ellátta*, és lektori véleményében a mű tartalmát minden tekintetben *aggálytalannak* minősítette...” (Kiemelések az eredetiben.). Miután a magyar liberalizmus monográfusa, Balla Antal (1886-1953) kisgazda színekben az igazolóbizottságnak is tagja volt, Bary Zoltán kockázatos húzásra szánta el magát, s így folytatta: „remélem, sőt elvárom ezek után, hogy a t. bizottság kötelességszerűen engem, mint egy fasiszta mótelyt terjesztő könyv sajtó alá rendezőjét és kiadóját – természetesen dr. Balla Antallal együtt, – aki közreműködése folytán a sajtótörvény rendelkezése szerint is a könyv társszerzőjévé vált – a népbíróság elé fog állítani és így módot és lehetőséget ad nekem arra, hogy mindezt a nyilvánosság előtt is elmondhassam”.^[61] A mi szempontunkból, pontosabban a szövegváltozatok genetikus szemlélete szempontjából ez a hivatkozás azért érdekes, mert láthatjuk, hogy Bary József emlékiratát fia „feldolgozta”, a lektor pedig „átjavította”. Hogy a Gede testvérek az 1933-as kiadást „reprintelték”, az lehet egyszerűen annak a következménye, hogy a szélsőjobb sincs tisztában a filológiai rejtelmekkel, de fakadhat egyszerűen jogi megfontolásokból: Püski Sándor még életben volt és működtette kiadóját 1999-ben.

* * *

Ezek a kacskaringós csatornákon jutnak el végül a biográfiai emlékezet csörgedező vízerei a kulturális emlékezet tengerébe. Ahol már nem számít, hogy ott volt-e valaki a helyszínen, látott-e valamit, éles-e az emlékezete, használ-e emlékei pontosításához forrásokat. Netán emlékhányait konfabulálással pótolja-e? Regénybeli igazságot közvetít, vagy történetírói ambíciókkal látott hozzá az emlékezéshez? Itt már csak az olvasó, a felhasználó saját pozíciója számít: hisznek-e az illető szerzőnek? Akarnak-e hinni? Eljut-e hozzájuk a műve? Belefér-e a szubkultúrájukba? S ebből a szempontból a „nagy per” ma sem ért véget. Végletesen leegyszerűsítve a dilemmát: vagy Eötvös Károlyt olvasnak, vagy Bary Józsefet. S bár el vagyunk látva mindkettővel, az elfogultságok virágoskertjében vagy gyom nő, vagy orchidea.

Jegyzetek

1. Assmann, Jan: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Ford. Hidas Zoltán. Budapest, Atlantisz, 1999. 52.
2. Kovács Éva: Az élettörténeti emlékezet helye az emlékezetkutatásban. Tudománytörténeti és kutatási bevezető. In *Tükörszilánkok. Kádár-korszak a személyes emlékezetben*. Szerk. Kovács Éva. Budapest, MTA Szociológiai Kutatóintézet – 1956-os Intézet, 2008. 16-17.
3. Először az *Egyetértés* hasábjain folytatásokban jelent meg (1902. márc. 23. és 1903. jan. 25. között), majd 1904-ben három kötetben kiadta a Révai. Tóth Jánosné: *Eötvös Károly*. Bibliográfia. Veszprém, 1987. 114. Eötvös Károly: *A nagy per, mely ezer éve folyik, s még sincs vége*. I-III. k. Budapest, Révai, 1904. Az *Egyetértés* közlése azonban nem tartalmazta a teljes művet. Hiányzott belőle a *Régi vérvádak esetei* című második fejezet, illetve az eredeti III. kötetből az utolsó négy fejezet és a forrásközlő jellegű toldalék.
4. Révai Mór János: Eötvös Károly. In *Új: Írók, könyvek, kiadók. II*. Budapest, 1920. Újraközölve: Eötvös Károly 1842-1916. *Vár ucca tizenhét*, 1. Veszprémi nyomda, 1996. 100.
5. Eötvös Károly levele. In *Révai Kalendárium*, 1901. Újraközölve: Eötvös Károly 1842-1916. i. m. 1996. 108.
6. Szalontay Mihály: A nagy per és védője. In Eötvös Károly: *A nagy per mely ezer éve folyik, s még sincs vége*.

- Budapest, 1968. 2. köt. 435-463.; Hegedüs Sándor: Eötvös Károly: A nagy per, mely ezer éve folyik, s még sincs vége. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1970. 2. sz. 266-267.; Tarjányi Eszter: A tiszzaeszlári per ügyvédjének esete a szépirodalommal. Eötvös Károly, a maradian modern író. In *Vár ucca tizenhét*, 4. évf. 1996. 1. 199-206.; Margócsy István: A tiszzaeszlári per a magyar irodalomban. [2003] In „...A férfikor nyarában...”. *Tanulmányok a XIX. és XX. századi magyar irodalomról*. Pozsony, Kalligram, 2013. 331-342.
7. OSZK Kt Fol. Hung. 1384. 231-232. A fordítási jog megszerzésére 68 000 K-t szántak, ami takaros summának mondható. A német kiadás megjelenéséről nincs tudomásunk.
 8. Eötvös Károly ismeretlen Dezsőhöz, Budapest, 1886. VIII. 5. OSZK Kt Levelestár.
 9. Kövér György: *A tiszzaeszlári dráma. Társadalomtörténeti látószögek*. Budapest, Osiris, 2011. 435., 548-550.
 10. Eötvös Károly: A nagy per, mely ezer év óta tart, s ma sincs vége. *Egyetértés*, 1902. márc. 23.
 11. Eötvös Károly: A nagy per, 1. kötet, 11. Itt Eötvös az „irodalmi mű” igazságáról beszél, ugyanakkor az előszó végén a forrásközlés indokaként ő maga bizonytalanít el a műfajt illetően: „Akadhatnának enélkül emberre, akik regénynek vagy célzatos munkának vélhetnék művemet.” Uo. 15.
 12. *Egyetértés*, 1902. márc. 22.
 13. Eötvös Károly: *Nagyokról és kicsinyekről*. Budapest, Révai, 1906. 264. Eredetileg *Scharf Móricz meghalt* címen egy tudósító kérdezte Eötvöst, az első riporter bekezdés elhagyásával alakult ki a gyűjteményes kiadásban a tárcanovella. *Egyetértés*, 1899. ápr. 29.
 14. Eötvös Károly: *Nagyokról és kicsinyekről*, 178. Eredetileg Mit nem tudunk a Dreyfusz-ügyben? *Egyetértés*, 1899. jún. 6.
 15. Elmélkedések a Dreyfus-ügyről. Felolvasta Eötvös Károly. Nagyvárad, 1899. júl. 16. *Egyetértés*, 1899. júl. 17.
 16. „A nagy perben a fő kérdés az volt, hogy a Tisza hullámai fölvetette holttest az eltűnt leányé volt-e, vagy nem? Én bennem a meggyőződés kifejlődött, hogy a holttest a leányé volt...” Eötvös Károly: A nagy per titkaiból. Előadta ... a budapesti Orvosi Casinó f. hó 10-én tartott felolvasó estélyén. *Magyar Orvosok Lapja*, 1903. febr. 19.
 17. Eötvös Károly: *A nagy per*, 2. kötet, 212-213. A kaszinóbeli felejtést a kortárs orvosi közvélemény is „a nagy per titkainak” – némi malíciával – „első rejtélyeként” tekintette: „Hogy Eötvös képviselő úr azt a harmadik kérdést elfelejtette, különben pótolhatatlan veszteség az emberiség kultúrtörténetére, mert más többé nem tudhatja...” Wein Manó dr.: A »nagy per« titkaiból. Előadta ... a budapesti Orvosi Kaszinóban 1903. év március 24-én. *Orvosi Heti Szemle*, 1903. márc. 29. 399.
 18. Eötvös Károly: *A nagy per*, 2. kötet, 213-214.
 19. OSZK Kt Fol. Hung. 1384. A könyvben közvetlen utalás például: „jegyzeteim közt így találom. Eötvös Károly: *A nagy per*, 2. kötet, 50.
 20. Szabolcsi Miksa: Utazásom Herskó Dávidhoz. Reminiscenciák a tiszzaeszlári pör idejéből. *Egyenlőség*, 1904. jún. 5. 4.; 6.
 21. Szabolcsi Miksa: Utazásom Herskó Dávidhoz. *Egyenlőség*, 1904. júl. 17. 6-7.
 22. Szabolcsi Miksa: A szigeti tutajos titka. Emlékek sötét időkől. *Egyenlőség*, 1922. máj. 20.-aug. 5.
 23. Szabolcsi Miksa: *Tiszaeszlár. Emlékek sötét időkől*. Budapest, A Zsidó Irodalom Kincsháza. Neues Politisches Volksblatt Hírlap és könyvnyomdája, 1922. A szövegben szereplő egyes személyek életadatai kapcsán egyébként ki lehetett találni, hogy ez az írás eredetileg 1904-ben született. A haszidizmust alapító csodarabbi Mose Teitelbaum (1759-1841) kapcsán Szabolcsi megjegyzi, hogy sírjára „eljárnak még ma is 63 évvel a halála után”. Szabolcsi Miksa: *Tiszaeszlár*, 12. Vö. *Zsidó lexikon*. Szerk. Ujvári Péter. Budapest, 1929. 887.
 24. A Meturgamen tulajdonképpen 'szerkesztői üzeneteket' jelent, eredeti értelmé szerint 'tolmácsot'. Lásd

- Szabolcsi Lajos: *Két emberöltő. Az Egyenlőség évtizedei (1881 – 1931)* Budapest, MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1993. 134.
25. Szabolcsi Miksa: Meturgeman. Üzenetek és magyarázatok. Visszatérés Tiszaeszlárra. *Egyenlőség*, 1911. dec. 31.
 26. *A tiszaeszlári bűnper*. Bary József vizsgálóbíró emlékiratai. Budapest, Kir. Magy. Egyetemi Nyomda, 1933. 9.
 27. *A tiszaeszlári bűnper*. Bary: i. m. 6. Bary perrel kapcsolatos jegyzeteit szintén az OSZK Kézirattára őrzi. Fol. Hung. 1847/1.
 28. Megszólal a nagy tanú. Scharf Móric emlékiratai. *Egyenlőség*, 1927. szept. 3. 6.
 29. Faragó Jenő: Scharf Móric, a tiszesszlári nagy pör koronatanúja. *8 órai Ujság*, 1929. dec. 25. 11.
 30. *Egyenlőség*, 1905. máj. 21. 9.
 31. *Egyenlőség*, 1905. máj. 21. 10.
 32. Megszólal a nagy tanú. *Egyenlőség*, 1927. szept. 17. 5.
 33. Eötvös Károly: A nagy per. I. kötet, 377-383.
 34. Eötvös Károly: A nagy per titkaiból. 1903. febr. 26.
 35. Wein Manó dr.: A »nagy per« titkaiból. 1903. 400-401. A természettudományos valószínűség és a jogi bizonyítottság különbségeire lásd Kövér György: The Investigating Judge, the Pathologist and the Historian. The Narrators of the Tiszaeszlár Case In *Orientation in the Occurrence*. Ed. István Berszán. Cluj-Napoca, Korunk, Komp-Press. 2009.
 36. Szabolcsi Miksa: Utazásom Herskó Dávidhoz. *Egyenlőség*, 1904. júl. 17. 4.
 37. Szabolcsi Miksa: Utazásom Herskó Dávidhoz. *Egyenlőség*, 1904. jún. 19. 5.
 38. Szabolcsi Miksa: Utazásom Herskó Dávidhoz. *Egyenlőség*, 1904. jún. 12. 5.; jún. 5. 5.; jún. 26. 7.
 39. Szabolcsi Miksa: Utazásom Herskó Dávidhoz. *Egyenlőség*, 1904. júl. 17. 6.
 40. Megszólal a nagy tanú. *Egyenlőség*, 1927. dec. 3. 13.
 41. Törzsök Vilmos: A nagy per. *Katolikus Szemle*, 19. k. 1905. 97-98. Pedig ő sem hiszi, hogy Eszter „a zsidók kése alatt veszett el.” Uo. 98.
 42. Kiss Arnold dr. 1904: A nagy per. Eötvös Károly munkája a tisz-eszlári perről. *Magyar Zsidó Szemle*, 3. 257; 261.
 43. Ijjas Antal: Az eszlári titok mögül. *Magyar Kultúra*, 41. 1933. 329-330.
 44. A nagy per (Zsidókérdés) [1933]. Soli Deo Gloria, 3-4.
 45. Szabolcsi Lajos: Tiszaeszlár. *Egyenlőség*, 54. évf. 1933. 2. sz. 1.
 46. Szabolcsi Lajos: Tiszaeszlár, 2.
 47. Hanák Péter: Kései rehabilitáció. Eötvös Károly Nagy Perének újrakiadásáról. *Világosság*, 1969. márc. 3. sz. 158-161.; Sándor Iván: *A tiszaeszlári per és 2015*. Budapest, L'Harmattan, 2015.
 48. Eötvös Károly: *A nagy per, amely ezer éve folyik, s még sincs vége*. Budapest, M-érték, 2010.
 49. *Egyenlőség*, 1915. máj. 23.
 50. Szabolcsi Miksa: Utazásom Herskó Dávidhoz. *Egyenlőség*, 1904. júl. 3. 5.
 51. Szabolcsi Miksa: Utazásom Herskó Dávidhoz. *Egyenlőség*, 1904. jún. 19. 6. Mint kiderül, a szigeti hitközségben a per és a visszaemlékezés időpontja között bekövetkezett szakadás előzményei állhattak az ígélet visszavonása háttérében.
 52. Glässer Norbert: A kállói Szent Pap. Egy neológ izraelita integrációs narratívum a Horthy-korszakban. In *Vallás – egyén – társadalom*. Szerk. Barna Gábor – Kerekes Ibolya. Szeged, SZTE BTK Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, 2014. 207-208.

53. Szabolcsi Lajos: *Két emberöltő*.
54. *Egyenlőség*, 1905. máj. 21. 9.
55. Handler, Andrew: *Blood Libel at Tiszaeszlár*. East European Monographs, Boulder, New York, 1980. 208-209.; Kövér György: Önéletrajzi hamisítvány, avagy csalóka emlékezet. Scharf Móric önéletírása. *Aetas*, 2007. 2. 109-110.
56. Karsai László: Bary József vizsgálóbíró emlékiratainak sorsa. *Élet és Irodalom*, 48. évf. 2004. jan. 30.
57. *A tiszaeszlári bűnper*. Bary: i. m. 6. Az emlékállítás dokumentációjaként Bary jegyzetei, okmánymásolatai ekkor kerültek a Nemzeti Múzeum (ma OSZK Kt) gyűjteményébe.
58. Vö. *A tiszaeszlári bűnper*. Bary: i. m. 1933. 115, ill. *A tiszaeszlári bűnper*. Bary: i. m. 1944. 157.
59. Vö. *A tiszaeszlári bűnper*. Bary: i. m. 1933. 24, ill. *A tiszaeszlári bűnper*. Bary: i. m. 1944. 30.
60. *Magyar Nemzet*, 1942. okt. 1. 6. Bary Zoltán főügyész-helyettes szerzői jogi pere.
61. BFL, Bary Zoltán bejelentése, 1945.

Irodalomjegyzék

- Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár [OSZK Kt]
Fol. Hung. 1384. Eötvös Károly A Nagy Per iratai.
Fol. Hung. 1847/I-II. Bary Józsefnek a tiszaeszlári pörre vonatkozó iratai.
- Budapest Főváros levéltára [BFL XVII.1513]
Bary Zoltán igazolási ügye, 1945
- *A nagy per (Zsidókérdés)* [1933] Soli Deo Gloria
- Assmann, Jan: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Ford. Hidas Zoltán. Budapest, Atlantisz, 1999.
- *A tiszaeszlári bűnper*. Bary József vizsgálóbíró emlékiratai. Budapest, Kir. Magy. Egyetemi Nyomda, 1933.
- *A tiszaeszlári bűnper*. Bary József vizsgálóbíró emlékiratai. 4. kiadás, 9-11 ezer. Budapest, Magyar Élet, 1944.
- Eötvös Károly: A nagy per, mely ezer év óta tart, s ma sincs vége. *Egyetértés*, 1902. márc. 23. - 1903. jan. 25.
- Eötvös Károly: A nagy per titkaiból. Előadta ... a budapesti Orvosi Casinó f. hó 10-én tartott felolvasó estélyén. *Magyar Orvosok Lapja*, 1903. febr. 19.; 26.
- Eötvös Károly: *A nagy per, mely ezer éve folyik, s még sincs vége*. I-III. k. Budapest, Révai, 1904.
- Eötvös Károly: *A nagy per, mely ezer éve folyik, s még sincs vége*. 1-2. k. Budapest, Szépirodalmi, 1968.
- Eötvös Károly: *A nagy per, amely ezer éve folyik, s még sincs vége*. Budapest, M-érték, 2010.
- Eötvös Károly: *Nagyokról és kicsinyekről*. Budapest, Révai, 1906.
- Eötvös Károly 1842-1916.: *Vár ucca tizenhét*, 1. Veszprémi nyomda, 1966.
- Faragó Jenő: Scharf Móric, a tiszaeszlári nagy pör koronatanúja. *8 órai Ujság*, 1929. dec. 25.
- Glässer Norbert: A kállói Szent Pap. Egy neológ izraelita integrációs narratívum a Horthy-korszakban. In *Vallás – egyén – társadalom*. Szerk. Barna Gábor – Kerekes Ibolya. Szeged, SZTE BTK Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, 2014. 206-231.
- Hanák Péter: Kései rehabilitáció. Eötvös Károly Nagy Perének újrakiadásáról. *Világosság*, 1969. márc. 3. sz. 158-161.

- Handler, Andrew: *Blood Libel at Tiszaeszlár*. East European Monographs, Boulder, New York, 1980.
- Hegedüs Sándor: Eötvös Károly: A nagy per, mely ezer éve folyik, s még sincs vége. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1970. 2. sz. 266-267.
- Herczegh Matild: *Eötvös Károly*. Budapest, Szerző, 1928.
- Ijjas Antal: Az eszlári titok mögül. *Magyar Kultúra*, 41. 1933. 329-330.
- Karsai László: Bary József vizsgálóbíró emlékiratainak sorsa. *Élet és Irodalom*, 48. évf. 2004. jan. 30.
- Kiss Arnold dr.: A nagy per. Eötvös Károly munkája a tiszta-eszlári perről. *Magyar Zsidó Szemle*, 1904. 3. 252-263.
- Kovács Éva: Az élettörténeti emlékezet helye az emlékezetkutatásban. Tudománytörténeti és kutatási bevezető. In *Tükörszilánkok. Kádár-korszak a személyes emlékezetben*. Szerk. Kovács Éva. Budapest, MTA Szociológiai Kutatóintézet – 1956-os Intézet, 2008. 9-41.
- Kövér György: Önéletrajzi hamisítvány, avagy csalóka emlékezet. Scharf Móric önéletírása. *Aetas*, 2007. 2. 106-123.
- Kövér György: The Investigating Judge, the Pathologist and the Historian. The Narrators of the Tiszaeszlár Case. In *Orientation in the Occurrence*. Szerk. István Berszán. Cluj-Napoca, Korunk, Komp-Press. 2009. 69-83.
- Kövér György: *A tisztaeszlári dráma. Társadalomtörténeti látószögek*. Budapest, Osiris, 2011.
- Margócsy István: A tisztaeszlári per a magyar irodalomban. [2003] In „...A férfikor nyarában...”. *Tanulmányok a XIX. és XX. századi magyar irodalomról*. Pozsony, Kalligram, 2013. 331-342.
- Sándor Iván: *A tisztaeszlári per és 2015*. Budapest, L'Harmattan, 2015.
- Megszólal a nagy tanú. Scharf Móric emlékiratai. *Egyenlőség*, 1927. szept. 3. - dec. 3.
- Szabolcsi Lajos: Tiszaeszlár. *Egyenlőség*, 54. évf. 1933. 2. sz. okt. 7.
- Szabolcsi Lajos: *Két emberöltő. Az Egyenlőség évtizedei (1881 – 1931)* Budapest, MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1993.
- Szabolcsi Miksa: Utazásom Herskó Dávidhoz. Reminiscenciák a tisztaeszlári pör idejéből. *Egyenlőség*, 1904. jún. 5. - júl. 17.
- Szabolcsi Miksa: Meturgeman. Üzenetek és magyarázatok. Visszatérés Tiszaeszlárra. *Egyenlőség*, 1911. dec. 31. 6-7.
- Szabolcsi Miksa: Arról, amit írtam és arról, amit nem írtam. Szerkesztői üzenet. *Egyenlőség*, 1915. máj. 23. 7-8.
- Szabolcsi Miksa: A szigeti tutajos titka. Emlékek sötét időkből. *Egyenlőség*, 1922. máj. 20.-aug. 5.
- Szabolcsi Miksa: *Tiszaeszlár. Emlékek sötét időkből*. Budapest, A Zsidó Irodalom Kincsháza. Neues Politisches Volksblatt Hírlap és könyvnyomdája, 1922.
- Szalontay Mihály: A nagy per és védője. In Eötvös Károly: *A nagy per mely ezer éve folyik, s még sincs vége*. Budapest, 1968. 2. köt. 435-463.
- Tarjányi Eszter: A tisztaeszlári per ügyvédjének esete a szépirodalommal. Eötvös Károly, a maradian modern író. In *Vár ucca tizenhét*, 4. évf. 1996. 1. 199-206.
- Tóth Jánosné: *Eötvös Károly*. Bibliográfia. Veszprém, 1987.
- Törzsök Vilmos: A nagy per. *Katolikus Szemle*, 19. k. 1905. 95-99.
- Wein Manó dr.: A »nagy per« titkaiból. Előadta ... a budapesti Orvosi Kaszinóban 1903. év március 24-én. *Orvosi Heti Szemle*, 1903. márc. 29.

- *Zsidó lexikon*. Szerk. Ujvári Péter. Budapest, 1929.

© Apertúra, 2017. tél | www.apertura.hu

webcím: <https://www.apertura.hu/2017/tel/kover-tiszaeszlar-biografikus-emlekezete/>

